

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(6)/2025, 1-15

УДК: 398.22

DOI: [10.52754/16948874_2025_2\(6\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_2(6)_1)

**БАШКЫР ОКУМУШТУУСУ АБДУЛКАДИР ИНАНДЫН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ
«МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА АНЫН ТҮРКИЯДА ТААНЫТЫЛЫШЫ**

**ИССЛЕДОВАНИЕ БАШКИРСКОГО УЧЕНОГО АБДУЛКАДИРА ИНАНА ПО «ЭПОСУ
МАНАС» В ТУРЦИИ**

**BASHKIR SCHOLAR ABDULKADIR İNAN'S RESEARCH ON THE "MANAS" EPIC IN
TÜRKIYE**

Дастанбек Разак уулу

Дастанбек Разак уулу

Dastanbek Razak uulu

PhD, Ош мамлекеттик университети

PhD, Ошский государственный университет

PhD., Osh State University

dastanrazzakuulu@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5326-2931

БАШКЫР ОКУМУШТУУСУ АБДУЛКАДИР ИНАНДЫН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ «МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА АНЫН ТҮРКИЯДА ТААНЫТЫЛЫШЫ

Аннотация

“Манас” эпосу XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап илим дүйнөсүндө изилдене баштаган. Орусиялык окумуштуулардан тарта европалык илим изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун арттырган эпос, XX кылымдын башында дүйнө окумуштууларына белгилүү болуп калган. Ушул мезгилде башкыр окумуштуусу Абдулкадир Инан да Орто Азия элдеринин фольклоруна кызыгып, изилдей баштаган. Кеңеш бийлигинин куугунтуктоосуна кабылган Инан алгач Иран, Индия аркылуу Европага, ал жактан 1925-жылы Түркияга качып барган. Дал ушул мезгилде жаңы эле түптөлгөн Түркия Республикасында илимий институттар, уюмдар, окуу жайлар курула баштайт. Абдулкадир Инан бул жараяндарга активдүү катышып, түрк элдеринин фольклорун изилдеп, түрк коомчулугуна жеткире баштаган. Анын ичинде “Манас” эпосуна өзгөчө токтолгон. Ал 1930-жылдары “Манас” эпосу тууралуу колуна тийген материалдардын негизинде бир нече макалаларды жарыялаган. 1972-жылы Сагынбай Орозбаковдун вариантынынын негизинде кара сөз түрүндө түркчөгө которгон. Инан Түркияда биринчилерден болуп “Манас” эпосу тууралуу илимий эмгектерди жарыялаган окумуштуу болуп саналат. Түрк коомчулугу Инан аркылуу Манасты тааныган.

Ачкыч сөздөр: Абдулкадир Инан, Манас эпосу, фольклор, кыргыз жана алтай фольклору, Түркияда манастануу

ИССЛЕДОВАНИЕ БАШКИРСКОГО УЧЕНОГО АБДУЛКАДИРА ИНАНА ПО «ЭПОСУ МАНАС» В ТУРЦИИ

BASHKIR SCHOLAR ABDULKADIR İNAN'S RESEARCH ON THE “MANAS” EPIC IN TÜRKIYE

Аннотация

Эпос «Манас» начал изучаться в научном мире со второй половины XIX века. Эпос, вызывавший интерес как у российских учёных, так и у европейских исследователей, к началу XX века стал известен мировому научному сообществу. В этот период Абдулкадир Инан, также начал интересоваться фольклором народов Средней Азии и заниматься его изучением. Не сумев найти общий язык с советской властью в 1925 году отправился в Турцию. Абдулкадир Инан активно участвовал в этих процессах, исследовал фольклор тюркских народов и знакомил с ним турецкое общество. Особое внимание он уделял эпосу «Манас». Начиная с 1930-х годов, он писал несколько статей об эпосе «Манас» на основе материалов, попадавших к нему в руки. В 1972 году он перевёл эпос в прозу на турецкий язык по варианту Сагынбая Орозбакова. Инан считается одним из первых учёных в Турции, написавших статью об эпосе «Манас» и издавших книгу на эту тему. Турецкое общество познакомилось с Манасом именно благодаря Инану. перевод на английском языке.

Ачкыч сөздөр: Абдулкадир Инан, эпос «Манас», фольклор, кыргызский и алтайский фольклор, манасоведение в Турции.

Abstract

The epic Manas began to be studied in the scholarly world starting from the second half of the 19th century. A subject of great interest to both Russian scholars and European researchers, the epic became known to the global academic community by the beginning of the 20th century. During this period, Abdulkadir Inan, who was of Bashkir origin, also developed an interest in the folklore of the peoples of Central Asia and began to study it. Unable to reach an understanding with the Soviet authorities, Inan first traveled to Iran, then through India to Europe, and from there returned to Turkey in 1925. It was at this time that scientific institutes, organizations, and educational institutions began to be established in the newly founded Republic of Turkey. Abdulkadir Inan actively participated in these processes, researched the folklore of Turkic peoples, and introduced it to Turkish society. He devoted special attention to the Manas epic. Starting from the 1930s, he wrote several articles about Manas based on the materials he had obtained. In 1972, he translated the epic into Turkish prose according to the version of Sagynbai Orozbekov. Inan is considered one of the first scholars in Turkey to write an article and publish a book about the Manas epic. Turkish society became acquainted with Manas largely thanks to Inan.

Keywords: Abdulkadir Inan, the Manas epic, folklore, Kyrgyz and Altai folklore, Manas studies in Turkey

Киришүү

Абдулкадир Инандын өмүр таржымалы

Абдулкадир Инан 1889-жылы Башкыстандын Чыгай айылында жарык дүйнөгө келген. Абдулкадирдин азан чакырылып койулган аты Фетхулкадир болгон. Башкырлар уруусун, уругун ар дайым айтып жүрүшкөндүктөн, Абдулкадир да жети атасын, уруусун жана санжыраларды жакшы билген. Ал башкырлардын каттай уруусунан болгон. Алгачкы билимин орус-башкыр мектебинде, кийин Чыгай айылында ачылган *усул-и жаид* мектебинде уланткан. Билимин жогорулатуу үчүн Троицк шаарындагы *Расулийе* медресесинде он жыл окуган. Медреседе арабча, фарса, түркчө үйрөнгөн (Салихов, 1996, б. 6).

1914-жылы Жогорку мугалим мектебин бүтүргөн. 1915-жылы Бүткүл Орусия мусулмандардын *Махкеме-и Шерийе* мекемесинде диний илимдер боюнча сынак берип *мударрис* (доктор) даражасын алган (Түлүсү, 2000, 201). 1914-жылдан тарта профессор Зеки Велидинин кеңеши менен: алтай, казак, кыргыз, өзбек жана башка түрк тектүү элдердин фольклор, этнография, эпос, жомок жана диний ишенимдерин изилдей баштаган. Адистик жана илимий эмгектеринин натыйжасында Петербург, Ташкент, Самаркан, Иран, Ооганстан, Индия, Париж, Берлин сыяктуу түркологиянын маанилүү булактары табылган жерлерди кыдырып изилдөө жүргүзгөн (Жумакунова, 2019, б. 186).

1915-1923-жылдар аралыгында ар кайсыл жердеги мектептерде сабак берген. Анын алгачкы изилдөөлөрү 1908-жылы Оренбургда чыккан “Вақыт” гезитине жарыяланган. Ал гезитке *«Башкурт жайлавында»*, *«Курайчы Темирбай»*, *«Ил үчүн»*, *«Үлет»* деген билдирүүлөрдү жазган. 1910-жылдан баштап фольклордук изилдөөлөрүн жүргүзө баштаган. 1913-1916-жылдар арасында “Шура” журналына башкыр тарыхы, жашоосу, маданияты боюнча макалаларды жазып турган. Гезитке *«Башкуртларда топрак меселеси»*, *«Качкын»*, *«Башкурт улемасы»* деген макалалары жарыяланган (Özkan, 20126, s. 52). Анын Түркияга барганга чейинки жазуулары, макалалары *Фетхулкадир Сулайманов* деген ат менен чыгып турган. Инан, 1917-жылдагы Орусиядагы февраль төңкөрүшүнөн кийин башкырлардын улуттук боштондук күрөшүнө активдүү катышат. Челябинск элдик комитетине мүчө болуп, 5-9-декабрдагы Москвадагы советтердин конгрессине Башкыстандын делегациясынын атынан катышкан (Erkan, 2000, s. 261). 1918-жылдан тарта “*Башкыр*” деген гезит чыгара баштаган. 1919-жылы *Башкыр билим мекемесинин* илимий комиссиясында иштеген. 1919-1920-жылдары Петербург китепканаларында изилдөө жүргүзүп, түрдүү илимий китептерди Башкыстанга алып келген (Салихов, 1996, б. 8). Башкыстанды большевиктер толук көзөмөлүнө алгандан кийин Абдулкадир Инан Ташкентке келип кыргыз-казак орто мектебинде *Абдулкадир Жылкыбай* деген ат менен директор жана мугалим болуп иштей баштаган. Аны менен бирге “Акйол” гезитине Казакстан жана Башкыстандагы абал жөнүндө жазып турган (Тануу, 1968, s. XVI). Казактардын Йаса деген жеринде сабак берип, кийин Самарканга чакырылган. Ал жерде окумуштуу жана саясий ишмер *Зеки Валиди Тоган* менен бирге Орто Азиядагы түрк тектүү элдер жашаган аймактарды кыдырып, алардын үрп-адат, салттарына, ишенимдерине өз көздөрү менен күбө болушуп, баалуу этнографиялык, фольклордук маалыматтарды чогултушкан.

1923-жылы Иран, Ооганстан, 1924-жылы Индияда изилдөөлөрдү жүргүзүп, Марсилияга (Испания) чейин барган. 1925-жылы Париж, Берлинде илимий изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Ошол эле жылы Стамбулга келген. 1926-жылы ага Түркиянын жарандыгы берилген (Erkan, 2000, s. 911). Абдулкадир Инандын изилдөөлөрүн сыртынан байкап жүргөн

түрк окумуштуусу Фуад Көпрүлү аны Стамбул университетинде жаңы эле ачылган **Түркия** **Институтуна** түрколог ассистент катары жумушка алган. А. Инан ассистенттигинен сырткары Стамбулда чыгып турган “*Жаңы Кавказия*” деген журналга Орто Азия тууралуу кабарларды жазып турган. 1927-жылы Зеки Велиди Тоган, Осман Хожа жана Абдулкадир Инан Стамбулда “*Жаңы Түркстан*” (*Yeni Türkistan*) журналын чыгара башташкан (Baykara 2003, s. 180). 1928-жылы Стамбулда “*Түркия Элдик Фолклор уюму*” курулат. Абдулкадир Инан бул уюмдун илимий комиссиясынын мүчөлүгүнө кирип, 1932-жылга чейин иштейт. Бул уюм ушул эле ат менен журнал чыгара баштаган. Инан ал уюмдун тапшырмасы негизинде Түркиянын чыгышындагы аймактарга барып, элдик чыгармачылык, фольклордук материалдарын чогулткан. Топтогон маалыматтарын уюмдун журналына, “*Түрк укук жана экономика тарыхы*”, “*Азербайжан йурт билгиси*” жана башка журналдарга жарыялап турган (Тануи, 1987, s. XVII).

1933-жылы Ататүрк курган *Түрк тил уюму* (TDK) жана *Билим берүү министрлиги* аны Анкарага чакыртып алган. Натыйжада ал Түрк тил уюмунда иштеп баштаган. Ататүрк аны кабыл алып, комиссиянын мүчөлүгүнө дайындаган. 1935-жылы Анкара университетинде *Тил жана тарых-география факультети* курулуп, Ататүрк А. Инанды чыгыш түрк тилдеринен сабак берген профессор кылып дайындаган. Бул факультетте А. Инан 1955-жылга чейин иштеген. 1960-жылдары Түркия *Дин иштери комиссиясында*, *Түрк маданиятын изилдөө институтунда*, “*Түрк маданияты*” журналында иштеген. Абдулкадир Инан *Кутадгу билиг*, *Диван лугат-и түрк* эмгектери боюнча бир нече талдоолорунан сырткары этнография, фольклор, түрк тарыхы, түрк элдеринин ишенимдери, диндери, түрк диалекттери, түрк филологиясы, эпостору, жомоктору, маданияты (Салихов, 2014, б. 51) тууралуу 300 дөн ашуун макала жарыялаган. Ал түрк эпостору менен катар “Манас” эпосун Түркияда эң алгачкылардан болуп изилдеп, эпосту түрк коомчулугуна тааныткан жана кыргыз дастаны тууралуу Түркияда биринчи жолу китеп чыгарган окумуштуу болуп эсептелет.

Абдулкадир Инандын “Манас” эпосу боюнча Түркиядагы изилдөөлөрү

А. Инан Түркияга барганга чейин кыргыздар тууралуу көп маалымат чогулткан. Анын кыргыздар тууралуу биринчи макаласы Зойрини Главский менен бирге 1908-жылы Вақыт гезитине “*Кыргыз далаасынан*” деген макала жарыялашкан. Бул макала Стамбулда чыккан *Теариф-и муслимин* (Teârif-i Müslimîn) журналына 1910-жылы жарыяланган. Бул макалада анын аты Фетхүлкадир Сулейманов деп берилгенин көрүүгө болот (Glavsky ve Süleymanof, 1910, s. 197-198).

Андан сырткары Орто Азия тууралуу макалаларында кыргыздар тууралуу маалыматтарды берип турган. 1925-жылы “*Түрк уруулары*” аттуу эмгегинде кыргыздардын уруулук түзүлүшү тууралуу маалымат берет. 1927-29-жылдары *Жаңы Түркстан* журналына кыргыз-казактар, Орто Азиядагы окуялар тууралуу макалаларды жазган. Ошондуктан А. Инандын “Манас” эпосуна чейин кыргыздар тууралуу кенен маалыматы бар экендигин болжосо болот. Анын “Манас” эпосу тууралуу алгачкы макаласы (Исаков, 2019, б. 232) Стамбулда чыккан “*Азербайжан йурт билгиси*” (*Azerbaican Yurt Bilgisi*) журналына 1934-жылы “*Кыргыз тилинин баалуу мурасы - “Манас” эпосу*” (*Kirgiz dil yadigarlarından Manas destanı*) деген ат менен жарыяланган.

Макалада кыргыздардын “Манас” деген эпосу түрколог окумуштуулары тарабынан көптөн бери көңүл бурулуп келе жатканына карабастан, ар тараптуу изилдөө жүргүзүлө электигин белгилейт. Эпосту алгачкы жолу кыргыз-казак түркологу Валихан уулу Чокон

Төрө илим дүйнөсүнө таанытканын, Чокондон кийин 1862-жылы атактуу түрколог В. Радлов кыргыздардын арасына барып жүргүзгөн изилдөөлөрүндө “Манас” эпосун жазып алганын жана 1885-жылы анын немисчеге которуп жарыялагандыгын жазат. Радловдун жазып алган Манасы 12 452 ыр саптан туруп; *Манастын төрөлүшү, Алманбеттин исламды кабыл алышы, Көкчө ханга андан кийин Манаска кошулушу, Манас менен Көкчө хандын согушу, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Бокмурун, Көзкаман, Семетейдин төрөлүшү* ж.б. эпизоддору бар. Андан сырткары 5322 сап Эр Жолой жөнүндө. Эгер муну да “Манас” эпосу катары эсептесе, анда Радлов жазып алган “Манас” эпосу 17 774 саптан турат деп белгилеген. Андан сырткары Радловдон кийин эпос жөнүндө маалымат берген Л. вон Алмаши эскерет. Алмаши “Манас” эпосунун бир кол жазмасынан пайдаланганын, ал макаласында “Манас” жыйырма миң, “Семетей” жана “Сейтек” эпостору отуз миң саптан туруп, чыныгы элдик эпос болгону менен исламдын таасиринде калган деп жазганын белгилейт. Инан француз түркологу Паве-де-Куртейл (Pavet de Courteille) Радловдун жарыялаган “Манас” эпосу боюнча макала жазганын белгилейт.

Абдулкадир Инан эпостун изилденүү абалы тууралуу *“Биринчи дүйнөлүк согуш убагында, падышалык өкмөткө каршы элдик козголоңдор баитталып, Орто Азия түрктөрүнүн улуттук аң-сезимдери ойгонуп, “Манас” эпосу да улуттук маданий жолдо изилдеген жааштар үчүн бир озуяна болгону менен 1927-жылга чейин көзгө басарлык изилдөөлөр жүргөн жок. Гезит-журналдарга жарыяланган эпос боюнча макалалар партиялык көз карашта же совет өкмөтүнүн идеологиясы менен жазылганын көрүүгө болот”* деп жазат (Inan, 1934, s. 31-32).

Окумуштуу бул макаласын 1936-жылы “Чыгыр” журналынын февраль айындагы санына жарыялайт (Arvas, 2017, s. 141). Ушул эле журналдын кийинки санына “Манас” эпосу II деген ат менен чыгарат. Анда *“Манас маданияты - дүйнөлүк баатырлардын эң күчтүүсү, бай адамдар Манастын коргоосуна киришет, ошондуктан бардар жашаган адамдарды Манастын руханий коргоосунда деп айтышат”* дейт. Эл оозунда айтылгандарга караганда Манасты бир жума токтобой айтышканын, 1868-жылы дүйнөдөн өткөн манасчы Бекмурат (Балыкооз лакабы менен белгилүү) кыргыздардын Эжин бийдин карамагында жашап, анын колдоосу менен “Манас” эпосун айтып тургандыгын билдирет. Инандын оюу боюнча Эжин бийдин жанында оогандык, бухаралык, хивалык коноктор дайым келип тургандыктан алардан алган маалыматтарды да эпоско кошуп турган. Бекмураттын айткан Манасы 8 миң саптан 32 миң сапка чейин болсо, Сагынбайдын манасы 4 миң саптан турарын билдирет. Инандын макаласынын уландысында “Туркестанская правда” гезитиндеги Манас эпосу тууралуу билдирүүгө токтолгон. Гезитте “Манас” эпосу илимий жактан абдан баалуу болгону менен кыргыздардын жана башка түрк элдеринин улуттук өнүгүүсүнө зыяндуу жол көрсөтүшү мүмкүн деген маалымат берилген. Бул макаланы А. Инан сындаган. “Манас” эпосу пантүркизм идеясынын өнүккөн мезгилинде жаралган, экинчи тараптан панисламизм пропагандасы таасири да киргендигин, эпостун биринчи жана экинчи бөлүмү шовинисттик улутчулдук рухуна толгон деген гезиттеги билдирүүнү акыркы жыйырма жылдагы коммунисттик идеянын жемиши болушу мүмкүн деп эсептеген. Ошондой эле ал П. Кушнердин 1927-жылдагы макаласына пикир калтырып, анын эпосту исламдык талкалоочу коркунуч катары баалаганын жана кыргыз бийлеринин идеялогиясын алдыга сүрөйт деген көз карашын сындап, советтик автордун Радловдун эпос боюнча макалаларынан такыр кабары болбогонун кесе айтат (Inan, 1987, s. 111-113).

Ошол эле жылы “Чыгыр” журналынын 37-санына “Манас” эпосу” деген макаласынын уландысын жарыялайт. Бул макалада эпосто көчмөн жана тайманбас кыргыз элинин баардык

жашоосу камтылганын, кыргыз элинин мифологиясы, жомоктору, байыркы диний ишенимдери, үйлөнүү жана башка той салттары, сүйүнүчү, кубанычы чагылдырылган деп белгилейт. Ал “Манас” эпосу исламдык таасирге толгон деген пикирлерди сындап, ага жооп берген.

Инан мындай деп жазат: “Манас” эпосу айрым изилдөөчүлөрдүн болжогондой XVI кылымда Орто Азиядагы буддист калмактар менен мусулман түрктөрдүн согуштарынан келип чыккан эпос эмес. Ал исламдын радикал таасири астында да калган эмес. Эпосуу терс маанайда мүнөздөгөндөр эпосту толук түшүнүнүшпөйт. Манас жана баатырлардын исламы биз билген исламга окшошпойт. Эпостогу элдин дини байыркы доордогу шаманизмдин ритуалдарына окшоп кетет. Ант ичүү сыяктуу шаманизм жөрөлгөлөрү көрсөтүлөт. Таш, суу, кылыч, ок ж.б. ушул сыяктуулар нерселер ыйык деп эсептелет. Жат адам менен дос же туугандашуу жөрөлгөсүндө исламдын таасири жок. Баатырлар эмчектеш бир тууган болгондо энелеринин эмчегин эмүү менен тууган болушканын жарыялашат. Дос болушканда ортосуна кылыч же жебе коюп достошот. Алла, пайгамбар, кызыр, олуя, периште сыяктуу диний терминдердин ролу эски бүбү, бакшылардын ролунун ордун алган. Өлүмдөн кийинки жашоо жана акырет эч кимди кызыктырбайт. Манас бир жолу өлүп, тирилгенде да акыреттен жана ал жактан көргөндөрү тууралуу айтпайт. Намаз жана орозо тууралуу сөз болбойт. Бирок шарап жана бал ичимдиктер айтылат. Үй-бүлө жана уруулук түзүлүштөр абдан байыркы доорлорду чагылдырат. Ата-бала урушу, чоң атанын небересине кол салуусу, күйөө баланын кайнатасынын үйүн талап-тоноосу сыяктуу окуялар жакынкы доордогу кыргыз тарыхына туура келбейт. Эпосто башка улуттун өкүлү же жат маданияттын таасири алдында калган кандаштары да тууган болуп эсептелбейт. Жакып хандын баласы Көзкаман калмактар арасында чоңойгон жана анын балдары да ал жакта тарбия алышат. Алар Манаска келишкенде, Манастын апасы аларды кабыл албайт. Калмактар менен Манастын согушунда туугандары Манаска кыянаттык кылышат, муну менен жат элдин тарбиясы журтка чыккынчылык деп санашат. Манас төрөлгөндө колуна кан кармап түшөт. Бул Чыңгыз хан жөнүндө тарыхый булактарда да кездешет. Баатырдын минген аттары Акбуудан, Аккула, Ачбуудан деп берилет. Ат менен баатыр дайым теңата каралат. Манаста ат менен эр өлбөсүн деп айтканында караганда, ат, ит, куш айрым адамдардан дагы ишеничтүү жана жардамчысы болот. Адам досуна кыянаттык кылышы мүмкүн, бирок, ат менен ит эч качан кыянаттык кылбайт. Ат жарыштарда бир уруунун намысы ат болуп эсептелет. Атсыз адамдын кадыры жок. Ысым маанисин билдирген “ат” сөзү жаныбар ат менен байланышы болсо керек”.

А. Инан Манас ар дайым чоролоруна, жигиттерине жакшы мамиле кылган. Алар менен мамилеси ата уул сыяктуу деп, баатырдыгы жана берешендиги эли үчүн болгонун белгилейт да, эпостон төрт сап мисал келтирет:

“Жакырларды бай кылган
Жылаңачты кийдирген
Ачкаларды тойгозгон
Арыктарды семирткен”.

Бул саптарга окшош мотивдер Орхон-Энесай жазууларында кезигерин белгилеп, андан мисал келтирет. Аны менен бирге Манастагы Карахан, Айхан, Огузхан ысымдары “Огуз эпосунда” да бар деп салыштырат. Манастагы акыркы мезгилде жашаган аймактардын жер-суу аттары абдан мол берилген. Айрыкча согуш талаасындагы салгылашуулар, баатырлардын эрдиктери чеберчилик менен берилгенин жазат (Inan, 1987, s. 114-117).

Инандын кийинки макаласы 1941-жылы “Манаста идеология жана баатырлар” (*Manas'da İdeoloji ve Kahramanlar*) деген макаласы “Варлык” журналында жарыяланган. Макалада орус түркологдору “Манас” эпосун баштан аяк ислам жана пантүркизм идеологияларына жык толгон, эпостун китеп болуп басылышы коомго зыян деген пикирлерин сындайт. Инандын пикири боюнча эпосто пантүркизм жана ислам идеологиясы боюнча көп эпизоддор кездешет. Бирок, пантүркизм жана ислам идеялары айтылган саптар интернационалисттерге коркунуч жарата турганчалык эмес. Пантүркизм элементтеринин көпчүлүгү уруучулук идеологиясы деп да түшүнсө болорун белгилейт. Эпостогу бир эпизоддо Манастын казактарды, кокондуктарды, крымдыктарды, бухаралыктарды талаптонойт. *Манасчы* кээде тоноочулукту эрдик катары сүрөттөйт. Андан кийин Манастын Бухара, Балх, Ооганстан жана Иран сыяктуу ислам өлкөлөрүнө жасаган жортуулдарын баяндайт. Эгер бул саптарды дыккаттык менен изилдесек Манас эпосунун панисламизм жана пантүркизм менен эч тиешеси жок экендигин көрөбүз дейт окумуштуу. Бутпарас калмак, ойрот жана кытайлар менен согуштарда Манастын мусулман баатыры катары көрүүгө болот. Бир эпизоддо каапырдын өкүмдары болгондон көрө мусулмандын кулу бол деген жер кездешет. Ал эми эпостун кээ бир жерлеринде Манас түрк тектүү элдер жашаган аймактарды өзүнүн журту катары карайт, ислам өлкөлөрүн каапырлардан куткарат. Мындай элементтерди өз-өзүнчө карап чыгуу зарыл. Манастын идеологиясы жөнүндө бир беткей чечим чыгарыш кыйынга турат. Анткени Манас эпосу ар доордун идеологиясын чагылдырат деп жазат. Бул пикирлери А. Инандын Манас эпосун терең билгендигинен кабар берип турат. Макаласынын уландысында «Манас он жашында ок атып, он төрт жашында хан болгон. Семетей болсо он үч жашында ок атып, он беш жашында душманын жеңет. Баатырлар башкарган калкын тойгозот, багат. Тиши жок карыяларга май жедирет, жаштарын үйлөйт, келиндерге жибектен кийим кийгизет. Элим жыргалчылыкта жашасын деп, муз үстүндө уктайт, зоолордон, аскалардан ашып өтүп, мал табат. Баатырлар үчүн тынч жашоо жок. Өмүрү ат үстүндө кыл чайнаган кармашта өтөт. Манастын куралы да өзгөчө. Зоотуну кытай, орус, калмак усталары жасайт, кылыч жасаганда токойлор өрттөлөт. Баатырлар күчтүү болушат. Ар биринин руханий жардамчылары, колдоочулары болот. Булар периште деп аталса да исламдагы периштелерге окшобойт. Баатырлар каардуу келип, ал тургай алардан аталары да сестенип турат. Бирок алар залым эмес. Бечара, байкуштарды коргошот. Залимдерди жазалашат. Негизинен Манас ойдон чыгарылган нерсе эмес. Ал көчмөн кыргыз турмушун чагылдырат. Албетте ичинде сөзсүз мифология да кездешпей койбойт. Бирок түрк тектүү эпостордун ичинен эң аз мифология, фантазия камтыган эпос деп эсептесе болот» деп бүтүрөт (İnan, 1987, s. 118-120).

“Варлык” журналынын 190-санына жазган дагы бир макаласы «*Манас эпосунда аш берүү зыйнаты*» (*Manas Destanında Aş-yog Merasimi*) деп аталат. Макалада аш берүү зыйнаты кыргыз казактарда абдан маанилүү салт экендигин белгилөө менен бирге аш өлгөн кишини эскерип өткөргөн жарым тою сыяктуу дейт. Аш берүү өлгөн кишинин тирүү кезиндеги статусуна карап чоң же ошого жараша берилет. Белгилүү кишилердин ашына баардык кыргыз, казак жана башка коңшу элдер да чакырылат. Бул ашта жүздөгөн жылкы, миңдеген кой сойулат. Аш берүү апталап узайт, ат жарыш, балбан күрөш, жөө жарыш ж.б.у.с. ар түрдүү улуттук оюндар ойнолот. Акындардын айтышы болот. Аш берүү бир гана өлгөн кишинин мураскорлоруна эмес, бүтүндөй урууга тиешелүү. Ал эми аш берүү зыйнатынын башталашында жоктоо деген аялдардын өлгөн киши үчүн ыйлаары, кошоктору айтылган бөлүк. Негизинен бул жоктоо ыйы адам өлгөндөн ашы берилгенге чейин созулат. Инан Манастагы аш берүү зыйнатын “Коркут-ата” эпосу, Византия булактарындагы

Аттиланын тажиясындагы жоктоо, Махмут Кашгаринин өлүм зыйнатын түшүндүргөндөрү менен салыштырып караган. Манастагы аш берүү зыйнатынын эң көркөмдүү эпизоду “Көкөтөйдүн ашы” болуп саналат. Көкөтөйдүн ашына келген башка элдердин да баатырларын, башкаруучуларынын ысымдарын тизмелеп жазат. Эпосто ашты башкаруу үчүн таасирдүү адам керек. Муну Манаска сунуштаганда, Манас баарынан улуу жана урматтуу Кошойду сунуштайт дейт (İnan, 1968, s. 121-124).

1941-жылы “Варлык” журналына «*Манас эпосундагы кездешкен түрдүү каммарлар*» (*Manas Destanı'nda Görülen Muhtelif Tabakalar*) деген макаласын жарыялайт. Андан Манас эпосу эң байыркы доордон бери кыргыздар менен кошо жашап келе жаткан дастан. Башка улуттук эпос жана окуяларга салыштырмалуу ар түрдүү тематиканы камтыйт. Себеби бул эпосту жараткан кыргыздардын жашоо тарзы бир кылкада кеткен эмес, бир мезгилде шаар куруу, дыйканчылык өнүксө, кийинчерээк аны таштап көчмөн жана аң улоочулука чейин артка кетүү болгон. Мисалы VIII кылымда жогорку маданиятка (жазуу, дыйканчылык, шаар куруу) ээ болсо, IX кылымда көчмөн элге айланган. Ошол эле мезгилде ар башка чет маданияттардын таасиринде калган. Бир тарапта кытай, тибет, индия маданияты, башка жактан иран, ислам маданияты, акыркы доордо орус, европа маданияттарынын таасири тийген. “Манас” эпосу да баардык бул маданияттардан таасирленген. Мисалы эпосто чай, самоор, мылтык сыяктуу терминдери менен барабар ажылык, Мекке, Мадина, куран, намаз сыяктуу ислам саптары да кездешет. XIV кылымдагы Алтын Ордо доору, ногойлордун таасири да көп камтылган. XVI-XVII кылымдарда калмактардын баскынчылыгы, аларга карышы Манастын согушу эпоско кирген. Ошону менен бирге байыркы доордогу элементтер да сакталып калган. Манастын кырк чоросунун атынын бири Ажо. Бул сөз IX кылымда кыргыздар башчыларына *ажо* дешкен, бул ат ошондон калган. Макаланын аягында Манас өлгөндө аны жайга берүү керемет сүрөттөлгөнүн баяндайт. Мындай өлүк узатуу зыйнаты жакынкы тарыхта жок, бул байыркы мезгилдеги түрк элдеринин өлүк узатуу, өлүк көмүү зыйнатынан алса керек дейт (İnan, 1987, s. 161-164).

1942-жылы “Түрк Йурду” журналынын 8-санына эпос тууралуу маанилүү макала жазган. Анда эпостун 1941-жылы Москвада орусча жарыяланган бөлүгүн анализдеген. Ал 159 беттен турган эпостун үзүндүсүнөн *Чоң казатка* көбүрөөк токтолгон. Орусча жарыяланган бул эпизоддун авторлору Е. Мозолков жана Жакишев дегендер болушкан. Теңир-Тоодо Ысык-Көлдүн айланасында жашаган кыргыздар Манас деген улуу эпосту бүгүнкү күнгө чейин сактап келе жатышат. Теңир-Тоо байыртан бери түрк элдеринин учугу уланган жер болгон. Түндүктөгү түрк элдери үчүн Өтүкөн кандай болсо, түштүктөгү элдер үчүн да Теңир-Тоо ошондой мааниге ээ. Теңир-Тоо аймагында жана ыйык көлдө (Ысык-Көл) “Манас” эпосу жашаган, ушул жерде жаралган жерлер деп белгилейт. Ал “Манас” эпосунун ушул күнгө чейин сакталып калышына ыйык жерлер таасир эткен деп белгилеп, “Чоң казатка” кыскача түшүндүрө берген (Arvas, 2017: 143).

1959-жылы “Манас” эпосу боюнча билдирүүлөр” (*Manas Destanı Üzerine Notlar*) деген көлөмдүү макаласы “Түрк Тилин Изилдөөлөр Бюллетени” (TDK Belleten) аттуу журналына жарыяланган. Бул макаласында түрк тектүү элдердин баатырдык эпосторунун ичинен Манас эпосунун абдан маанилүү ролду элерин, анын акыркы маалыматтар бонча 400 000 саптан турарын белгилеген. Мындай көлөмдөгү эпос дүйнөнүн эч бир элинде жоктугун белгилеп, эпосту изилдеген *Франел, Валиханов, Радлов, Алмаши, Бернишам, Грязнов* сыяктуу алгачкы манастануучулардын ар биринин эмгеги жөнүндө кыскача сөз кылат. Инан Октябрь төңкөрүшүнөн кийин орус окмуштууларынын таасири менен кыргыздардын да Манас

эпосун кагаз бетине түшүрүү иштери башталганын, бирок ага карабастан эпостун толук вариантынын жарыялана электигин жазат. Негизинен буга чейинки жазылган макалаларындагы маалыматтарды да кошконун көрүүгө болот. Ал “азыркыга чейин белгилүү болгон эпостордун ичинен Манас сымал байыркы элементтерге жана сүрөттөөлөргө бай башка бир эпос да аныкталган эмес” деп белгилейт (İnan, 1959, s. 130) Ал ошондой эле Орхон-Энесай жазууларындагы Умай эне Манаста да айтылганы кызык деп таң калат. Манасчылар жөнүндө да макалада белгилеген Инан, *Келдибек манасчы* тууралуу кызык маалыматтарды берет. Ал “Келдибек Манас айткан учурда боз үй титиреп, шамал болот, караңгыда коркунучтуу атчан кишилер көрүнөт, ат дүбүртү угулат. Ал Манас айтып баштаганда чабандар койлорун таштап келет, малдар да анын аркасынан Манасты угуш үчүн келет. Карышкыр да ал маалда малга тийбейт. Азыркы манасчылардын аягы Келдибеке барат. Балыкооз, Найманбай, Тыныбек, Чүйүке (Чоюке - автордон) сыяктуу атактуу манасчылар да Келдибектин шакирттери. Акыркы мезгилдин эң чоң манасчылары Сагынбай Орозбак уулу менен Саякбай Карала уулу болуп саналат. Айтымдарга караганда Саякбайдын манасы 400 000 саптан турат, Сагынбайдыкы 250 000 саптан турат” деп жазат. Кыргыздар арасында Манас айта албаган кыргыз жок деп белгилейт. Андан кийин Манас термини тууралуу сөз кылып, бул сөздү буддизмден келсе керек дейт. Географиялык ат катары Индиядагы *Манас дарыясы*, Түндүк Кавказда *Манас өзөнү*, *Манас айылы*, *Манас станциясы* бар дейт. Кавказга ногойлор Манас сөзүн алып барса керек деп болжолдойт. (İnan, 1959, s. 132). Макаланын кийинки уландысында Радловдун Манасы боюнча сөз кылат. Ал Радловдун жыйнаган варианты 20/1 болсо да Манас үчилтигиндеги баардык окуялар кездешерин белгилеп, аны макалада кыскача кара сөз менен түшүндүрө кетет. Жетитөр деген жерде Бойун хан болгон, Калмак ханын уулу Алманбеттин мусулман болуп Эр Көкчөгө, андан чыгып Манаска келиши, Манас менен Эр Көкчөнүн согушу, Көкөтайдын ашы, Көз Каман, Семетейдин төрөлүшү, Семетей ата журтка келгенден кийин калмактарга каршы жортуулдарга даярдыктары жөнүндө кара сөз менен түшүндүрөт.

Андан кийин Чоң казат бөлүмүнө токтолуп, аны кеңири түшүндүргөн. Айрыкча Эр Төштүк, Жолой эпизоддору боюнча да маалымат берип, бул саптарда казактардын, ногойлордун, огуздардын эпосторундагы окшоштуктар менен да салыштырат (İnan, 1959, ss. 132-158). “Беллетен” журналы Түркиядагы маанилүү журнал. Бул журнал Ататүрк мезгилинде курулуп, Түрк тил уюму (TDK) тарабынан чыгарылат. Эң маанилүү журналга чыккан бул макала 35 беттен туруп, бул мезгилге чейинки эң көлөмдүү жазуу болуп саналган.

Инан негизинен “Манас” эпосун Радловдун жазып алган текстери менен иштеген. Анткени Түркияда болгондугу үчүн ал убакта башка варианттарга жетүү оорчулук туудурган. 1959-жылы Болот Юнусалиевдин алгы сөзү менен басылган “Манас” үчилтиги төрт томдук басылып калат. Муну саргара күтүп жүргөн Абдулкадир Инан дароо колуна алып, түркчөгө которо баштайт. “Манасты” ыр түрүндө эмес, кара сөз түрүндө которсо да кыргыз эпосу боюнча түрк тилинде чыккан алгачкы китеп болгон жана анын баалуулугу ушунусунда. Анткени бул китеп эпостун негизги эпизоддордун баарын камтыган жана Инандын кыргыз тилин мыкты билиши, түрк элдеринин фольклорун изилдеген чыгаан адис катары кыргыздардын көчмөндүк жашоо шарты менен жакындан тааныш болгондугу үчүн кылдаттык менен баардык маанисин бере алган (Жумакунова, 2019, б. 194).

“Манас” дастаны китеби

Абдулкадир Инан, 1972-жылы “Манас” эпосу (Manas Destanı) деген китеп басып чыгарат. Бул Түркия Республикасында чыккан эпос тууралуу алгачкы китеп эле (Razak uulu, 2023, s. 183). Буга чейин Манастагы эпизотторду, үзүндүлөрдү чечмелеп, макала иретинде жазып келсе, бул китепте Сагынбай Орозбак уулунун вариантын түркчөгө кара сөз түрүндө которуп чыккан. Китептин алгы сөзүндө “*түрк элдеринин ичинен кыргыздардын беш томдук “Манас” эпосунун кыскартып, ушул кичинекей эмгегибиз улуу эпос тууралуу башкаларга тааныта алат деп үмүттөнөбүз*” деп баштайт (İnan, 1972, s. 3). Кириш сөзүндө кыргыздардын байыркы тарыхынан баштап, кагандык кургандыгын, Эне-Сай, Алтай, Теңир-Тоо доорунан кыскача сөз кылат. Кыргыздардын диний ишенимдерин тарыхый даректер менен салыштырганча, Манастагы шаманизм жана ислам тууралуу эпизоддоруна кыскача түшүндүрмө берет. Китепте ал которгон Сагынбай Орозбак уулунун Манас, Семетей, Сейтек варинаты 180.378 саптан турат, анын 105 000 сабы жарыяланса, калганы Кыргыз Илимдер Академиясында сакталып турат дейт. “Манас” эпосу ислам таасиринде калган деген айрым изилдөөчүлөрдүн пикирлерин четке каккан А. Инан, исламды эң көп кошкон Сагынбай варинатында да шаманизм ишенимдери арбын табылат деп белгилейт. Андан соң эпостогу дыйканчылык жана эпосту изилдегендер тууралуу кыскача кабар берет. Ал 1958-жылы Сагынбайдын варинаты жарыялангандыгын сүйүнүү менен жазган.

170 беттик китепте эпосту бир канча тема менен берген. Алар катары менен:

*Калмак ханы Алоокенин кыргыздарды талап-тоношу,
Манастын төрөлүшү,
Араниктеги салгылаш,
Алооке хандын Манастан коркуп качышы,
Эми биз Манаска баралы,
Шоорук хандын кыргыздарга жортуулу,
Калмак ханы Азиз хан жана уулу Алманбет,
Алманбеттин кыпчак бийи Эр Көкчөгө келиши,
Алманбеттин Манаска келиши,
Манастын Каныкейге үйлөнүшү,
Көзкаман менен Көкчөкөз,
Каныкейдин Манасты өлүмдөн сактап калышы,
Көзкамандын Манастын кырк чоросунан жеңилиши,
Аш берүү зыйнаты (кыргыз ханы Көкөтайдын өлүмү жана ашы),
Аш берүү зыйнатына чакыруу,
Чакырылгандардын ашка келиши,
Алп Манастын ашка келиши,
Кошой менен Жолойдун күрөшү,
Алманбеттин туулган жери,
Чырдын баиталышы,
Жалгыз көздү дөө,
Коңурбайдын айласы,
Алгачкы ийгиликтер,
Акыркы салгылаш,
Баатырлардын өлүмү,
Таластан Тайбуурул деген аттын келиши,
Манастын акыркы жортуулу
Манастын өлүмү,
Көбөш хандын Каныкейди тоноосу,*

*Каныкей менен Чыйырдынын Семетейди алып качышы,
Семетейдин чоңойушу,
Семетейдин Сарытаз менен жолгушу,
Семетейдин таласка алгачкы келиши,
Семетей Бухарадан таласка келиши,
Гокочанын (Көкчө) Семетейден ат сурашы,
Семетейдин Карагулга алданышы,
Коңурбайдын Таласка жортуулу,
Эр Көкчө уулу Үмөтайдын Семетейге душман болушу,
Канчоро менен Кыяздын достугу,
Семетей менен Күлчорого Канчоронун жамандык тилеши,
Семетейдин өлүмү жана жоголушу деп бүтүрөт.*

Чынында Инан Манастын ыр түрүндөгү вариантын кылдаттык менен окуп, түшүнүп, чеберчилик менен түркчө жорго сөз түрүнө оодарган. Айрым жерлеринде ыр саптарды түркчөгө которуп берип, чечмелейт, мисалдарды келтирет. Бул Абдулкадир Инандын кыргызчаны мыкты билгендигин айгинелеп турат. Китептин 173-бетинде эпостогу каармандардын аттарына, ант, чоро, арбак, аргымак, аш, бакшы, бурут, жамбы, чунак, каргыш, комуз, көкө теңир, тулпар, ултан, умай сыяктуу сөздөргө кенен түшүндүрмө да берген (Инан, 1972, s. 173-175).

Абдулкадир Инан Манас эпосунун түрк коомчулугуна таанылышында ат көтөргүс эмгек кылган. Ал башкы тектүү болгондугу үчүн кыргыз тилин да түшүнүүгө жеңил эле. Жаш кезиндеги нүн аркасы менен кыргыздардын арасында да болгондугу, кыргыз элинин фольклорун чогултушу анын Түркияга баргандан кийинки илим жолуна чоң артыкчылык берген. Окумуштуу алгач “Манас” эпосу тууралуу макалалары көбүнчө Валиханов, Радлов, Алмаши жана советтик газеталардан алган маалыматтар аркылуу изилдөлөрүн жүргүзүп келсе, 1959-жылы “Манас” үчилтиги жарык көргөндөн кийин, бир жолун таап, бул үчилтикти Түркияга алдырткан. Китеп 1960-жылдары колуна тийсе да китеп болуп басылып чыгышы 1972-жылга туура келет. Инан жашы улгайып калганына карабастан китепти он жылдай кылдаттык менен которгон. Ал “Манас” эпосу тууралуу кара сөз түрүндөгү котормосу басылып чыккан мезгилде 82 жашта эле. Эгерде “Манас” тууралуу көлөмдүү китеп А. Инандын мурдараак колуна тийгенде 1940-жылдары эле аны түркчөгө которот эле. Инандын негизги темаларын изилдеген окумуштуу Гүлзира Жумакунова Инан “Манас” эпосу изилдеп жатып төмөнкү маселелерге токтолгонун жазат:

1. “Манас” эпосунун жаралуу доору
2. “Манас” ысымынын жаралышы
3. “Манас” жана башка түрк эпостору (Алтай-Енисей жомоктору менен салыштыруусу)
4. Эпостун табылышы, чогултулушу, басылып чыгарылышы
5. Манасчылар жана алардын варинаттары
6. Эпостун башкы идеологиясы
7. Манас эпосунда түркчүлүк, исламчылык жана шаманизм элементтери ж.б. (Жумакунова, 2019, б.188).

А. Инан жалгыз “Манасты” изилдөө менен чектелген эмес. Ал жогоруда айтып өткөндөй бүтүндөй түрк тектүү элдердин фольклорун изилдеп 300 гө жакын макала жазган. Андан сырткары төнөдөгүдөй китептери да бар: *Алгачкы илимий саякатым боюнча отчет (Birinci İlmî Seyhahata Dair Rapor)*, *Түрк Адабияты (Türk Edebiyatı)*, *Түркология сабагынан кыскача баяндамасы (Türkoloji Ders Hulâsaları)*, *Күн тил теориясы боюнча лекциялар (Güneş Dil Teorisi Üzerine Ders Notları)*, *Түркология энциклопедиясы боюнча жазуу эксперименти (Türkoloji Ansiklopedisi Üzerine Bir Kalem Deneyi)*, *Тарыхта жана күнүбүздө шаманизм: материалдар жана изилдөөлөр (Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar)*, *Куран-и каримдин түркчө котормолору боюнча анализ (Kur'anıkerim'in Türkçe Tercümeleri üzerinde Bir İnceleme)*, *Хурафалар (ырым) жана алардын келип чыгышы (Hurafeler ve Menşeleri)*, *Байыркы түрк динини тарыхы (Eski Türk Dinî Tarihi)*. 1968-жылы А. Инан көзү тирүүсүндө анын Түркияда жазып келе жаткан макаларын Саадет Чагатай жана Хикмет Танйу чогултуп, *Макалалар жана изилдөөлөр (Makaleler ve İncelemeleri I)* аттуу бир томдук китеп кылып чыгарышат. Хикмет Танйу жана А. Инандын анын уулу Йашар Инан тарабынан калган макалалары чогултулуп, 1991-жылы *Макалалар жана изилдөөлөр (Makaleler ve İncelemeleri II)* деген ат менен экинчи томдугун жарыяланат.

Жыйынтык

Бул томдукта Абдулкадир Инандын көчмөн түрк элдеринин эпосторунда баатырлардын төрөлүшү, ат коюлушу жана башка ырасимдери, түрк элдеринин эпосторунун мүнөздөмөсү, улуттук тарыхыбыз, улуттук маданий тарыхый изилдөөлөрдө эпостордун мааниси сыяктуу макалалары жарыялаган. Макалаларында жалпы кыпчак, казак, каракалпак, алтай, энесайдагы түрк тектүү элдердин эпостору менен кошо “Манас” эпосунан да бир нече мисалдарды берет. Инандын 1970-жылдарда “Манас” эпосу тууралуу изилдөөлөрү, “Манас” эпосу деген китебин чыгаргандан кийин Түркияда манас изилдөөчүлөрдүн саны арта баштаган. Ахмет Кабаклы, Дурсун Йылдырым, И. Акын, Сейит Камал Караалиоглу, Пеколажай Нежла, Мехмед Каплан, Мехмед Иса Арал, Йавуз Акпынар, Хайреттин Ивгин сыяктуу окумуштуулар магистрдик, доктордук диссертацияларды коргоп, макалаларды жазышкан. Булар 1990-жылга чейинки изилдөөлөр болчу. А. Инандын баштап берген “Манас” тууралуу чыйыр жолу 1991-жылдан тарта Кыргыз Республикасы көз карансыздыкты алгандан кийин Түркияда абдан көп изилдөөлөргө жол ачкан.

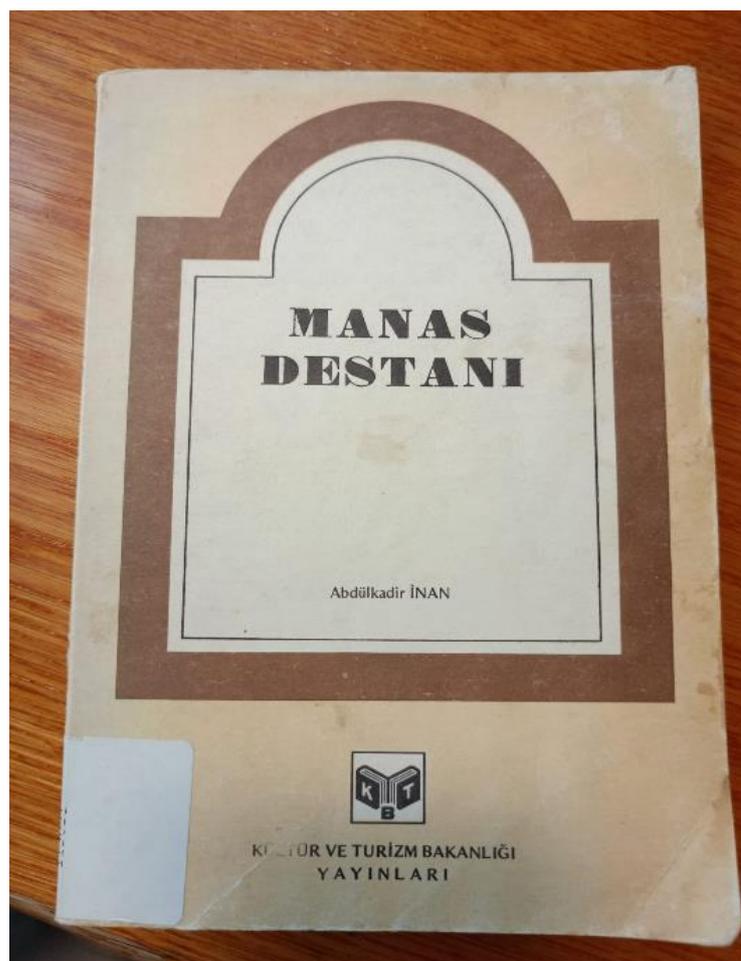
Сүрөт 1. Абдулкадир Инан

Сүрөт 2. Абдулкадир Инан түрк окмуштуулары Фуат Көпрүлү жана Хусейин Нихал Атсыздар менен

Сүрөт 3. Абдулкадир Инан Мустафа Кемаль Ататүрк кабыл алган окумуштуулар арасында

Сүрөт 4. Абдулкадир Инандын Манас эпосу аттуу китеби. Стамбул. Ислам изилдөөлөрү борбору китепканасы

Адабияттар

1. Arvas, Abdulselam. (2017). “Manas Destanı Üzerine Araştırma Yapan Türkiyeli İlk Bilim Adamları”, *Çankırı karatekin Üniversitesi karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi. Cilt: 5, Sayı: 2, ss. 137-152.*
2. Baykara, Tuncer. “Abdülkadir İnan’a Dair Bildiklerim”, *Türk Dünyasına Bakışlar, Mehmet Saray Armağanı, İstanbul: Da Yayıncılık.*
3. Erkan, Musrafa. (2000). “113. DOĞUM, 26. Ölüm Yılı Dönümü Münasebeleriyle Abdülkadir İnan ve Eserleri”, *Erdem dergisi. Cilt: 12 Sayı: 36, ss. 907-928.*
4. Erkan, Mustafa. (2000). “İnan Abdülkadir”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.XXII, ss. 261-262, Ankara.*
5. Glavsky, Zoyrini ve Süleymanof, Fethülkadr. “Kırgız Sahrasından”, *Tearüf-i Müslimin, 19 Ağustos [1]326, C.1, S. 12, ss. 197-198.*
6. İnan, A. (1934). «Kırgız dil yadigarlarından manas destanı», *Azerbaycan Yurt Bilgisi. Sayı, 3. ss 31-32.*
7. İnan, A. (1968). *Makaleler ve İncelemeleri I*, Ankara: TTK. Yayını.
8. İnan, A.. (1991). *Makaleler ve İncelemeleri II*, Ankara: TTK. Yayını.
9. İnan, Abdülkadir. (1972). *Manas Destanı*. İstanbul: Millî Eğitim Basım Evi.
10. İnan. A. (1956) “Manas Destanı Üzerine Notlar”. *Türk Dili Araştırmaları Belleten. ss. 125-159.*
11. Özkan, İsa. (2012). “Siyasi Mücadeleden İlmi Çalışmalara, Bir Bilginin Hayat Hikâyesi: Abdülkadir, İnan. *Türk Kültür Araştırma Enstitüsü’nün 50. Yıl Armağanı*, Ankara.
12. Razak uulu, D. (2023). *XX. Yüzyılda Türkiye-Kırgızistan İlişkileri*. (PhD) Doktora tezi, дисс. İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi.
13. Tanyu, Hikmet. (1968). *Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: TTK yayını.
14. Tülücü, Süleyman. (2000). «Prof. Abdülkadir İnan Üzerine Bazı Notlar», *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 15, ss. 201-211.*
15. Жумакунова, Гүлзира. (2019). «Абдулкадир Инандын манас эпосу боюнча жазган эмгектери», *Түркияда кыргыз таануу.*, бб. 185-194. Анкара: Бенгү.
16. Исаков, Абдрасул. (2019). «Түркияда Манас эпосу боюнча басылып чыккан эмгектердин библиографиясы (1934-2018)», *Түркияда кыргыз таануу. бб., 229-274.* Анкара: Бенгү.
17. Салихов Г.А. (1996). *Абдулкадир Инан библиографический указатель*, Уфа: Гилем.
18. Салихов, Г. А. (2014). «О творческом наследии Абдулкадира Инана», *Проблемы Востоковедения. 4(66). ss. 50-56.*